

комісійно-позичкових операціях 1904 – 1907 рр. на будівництво складів довгострокового зберігання [39, 1].

Важливе значення для прискорення руху хлібних вантажів мало надання позик Південно-Західними залізницями. Так, у 1910 р. їх було видано 20300 на суму 10,6 млн крб, у 1911 р. – 24166 на суму 11,9 млн крб. Надання таких позик та інших послуг під хлібні вантажі було для цих залізниць вигідним, про що свідчить динаміка прибутків Південно-Західних залізниць по комісійно-позичкових операціях у період реалізації столипінської аграрної реформи: 1906 р. – 21,4 тис. крб, 1907 р. – 27,6 тис. крб, 1908 р. – 88,4 тис. крб, 1909 р. – 257,6 тис. крб, 1910 р. – 388,5 тис. крб, 1911 р. – 407,6 тис. крб [40, 17].

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що вплив столипінської аграрної реформи на розвиток економіки Правобережної України знайшов свій вияв у багатьох позитивних зрушеннях її окремих галузей: у сільському господарстві – в агрономічних заходах земств, спрямованих на інтенсифікацію розвитку селянських господарств, розширенні цієї допомоги різним прошаркам селян; у промисловості – збільшенні виробництва продукції, зокрема, підприємств сільськогосподарського машинобудування, будівельних матеріалів на основі попиту селян-замовників; у торгівлі – включення збутових селянських кооперативів до задоволення потреб ринку; у сфері транспорту – розвиток послуг залізниць при перевезеннях сільськогосподарської продукції. Подальші розвідки у цьому напрямі передбачають дослідження діяльності підприємств харчової та переробної промисловості регіону, розвитку підприємств та земських майстерень з виготовлення будівельних матеріалів, змін у розвитку внутрішньої торгівлі, залізниць, річкового та морського транспорту під впливом столипінської аграрної реформи.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 190.
2. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 169.
3. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 704.
4. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 710. – Спр. 263.
5. Державний архів Хмельницької області у м. Кам'янець-Подільському (далі – ДАХО). – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 214.
6. ДАХО. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 305.
7. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год). – Вып. 13. – Ч. 3. – Пг., 1914.
8. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 712. – Спр. 122.
9. Прилежаев И. А. Сельскохозяйственное машиностроение и потребление машин в районе деятельности Киевского Товарищества Западных Земств. – К., 1915.
10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 280. – Оп. 8. – Спр. 71.
11. Отчёт акционерного общества „Фильверт и Дедина” за операционный год. – К., 1913.
12. Державний архів м. Києва. – Ф. 189. – Оп. 1. – Спр. 351.
13. ЦДІАК. – Ф. 573. – Оп. 1. – Спр. 13.
14. Торгово-промышленная газета. – 18 апреля (1 мая). – 1913 г.
15. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 136.
16. ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 190.

17. Обзор Вольнской губернии за 1914 г. – Житомир, 1915.
18. Сельское огнестойкое строительство. – С.Пб., 1913. – № 6.
19. ДАХО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 273.
20. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 241.
21. Ярошевич А. И. Юго-Западный край в экономическом отношении. – Вып. 7. – К., 1913.
22. Обзор Киевской губернии за 1906 г. – К., 1907.
23. Обзор Киевской губернии за 1913 г. – К., 1913.
24. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 253.
25. Хуторянин. – Полтава, 1911. – № 47.
26. Обзор Вольнской губернии за 1907 г. – Житомир, 1908.
27. Обзор Вольнской губернии за 1912 г. – Житомир, 1913.
28. Торгово-промышленная газета. – 1913 г. – 19 апреля (2 мая).
29. ДАЖО. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 409.
30. ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 8. – Спр. 54.
31. ДАКО. – Ф. 280. – Оп. 10. – Спр. 124.
32. Жизнь Волыни. – 29 сентября. – 1912 г.
33. Асенков С. П. Хмель. Производство, вывоз и привоз. – С.Пб., 1914.
34. ДАЖО. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 1.
35. Евдокимов А. А. Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России. – Х., 1911.
36. ДАЖО. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 285.
37. Наша кооперация. – К., 1913. – № 1.
38. ДАКО. – Ф. 1239. – Оп. 7. – Спр. 98.
39. ЦДІАК. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 1321.
40. ЦДІАК. – Ф. 693. – Оп. 1. – Спр. 1385.

І.М.Романюк, О.М. Рудь

ВПЛИВ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ НА ПРОДАЖ ТА ОРЕНДУ ЗЕМЛІ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 1906–1914 РР.

Однією з визначальних особливостей сьогодення України є необхідність формування зваженої аграрної політики. В цьому великому роль має відіграти об'єктивне вивчення нашого минулого, зокрема здійснення столипінської аграрної реформи на Поділлі в 1906–1914рр. Сто років відділяє нас від реформи – особливого неоднозначного та суперечливого явища у соціально-економічній історії країни. Тому актуальним є сьогодні дослідження процесів, які відбувались у подільському селі під час здійснення столипінської аграрної реформи.

Аграрне питання було тим каталізатором, що викликало напругу та соціальні вибухи в суспільстві. В умовах сучасної України, як і на початку ХХ століття, аграрна проблема продовжує стояти на порядку денному, не знаходячи належного теоретичного обґрунтування. Це питання актуальне і сьогодні, бо з розпадом колективних господарств та з початком нової віхи в розвитку земельних відносин „рух землі” стає відігравати важливу роль в розвитку сільського господарства. З огляду на це для сучасної вітчизняної історичної науки значну актуальність становить узагальнення багаторічного досвіду вивчення цього питання на Поділлі.

Вдалими спробами підійти до вивчення столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні, зокрема у Подільській губернії, стали статті В. Валовика [1], Ю. Вовка [2], Л. Гайдай [3], І. Десятнікова [4], Н. Кузьмінець [5], Ю. Хоптяра [6] та

ін. Здійснення реформи на Поділлі було проаналізовано у кандидатських дисертаціях І. Власока [7], Л. Ігнатової [8]. Перспективами розвитку історіографії цієї проблеми присвячено статтю професора В. Гоцуляка [9].

Для цих досліджень характерний критичний підхід, що відображає суперечливість та болісність процесу реформування українського села у період, що вивчається. Однак загальною проблемою продажу і оренди землі на Поділлі в роки столипінської аграрної реформи ще не дістала достатньо повного висвітлення, а тому стала предметом нашого аналізу. Автори статті ставлять за мету з'ясувати вплив Столипінської реформи на продаж і оренду землі на Поділлі. Об'єкт – регіональні особливості Столипінської аграрної реформи, предмет – її вплив на оренду і продаж землі на Поділлі.

На початок здійснення реформи до складу Подільської губернії входило 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Лeticівський, Літинський, Могилів-Подільський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський. У такому складі губернія проіснувала до 28 січня 1920 р., коли Всеукраїнський ревком прийняв рішення про виділення з Херсонської ще однієї губернії – Одеської. Тоді ж Балтський повіт, спочатку тимчасово, а з жовтня 1920 р. остаточно відійшов до Одеської губернії [1, 57].

Щодо кількості та щільності населення, Подільська губернія посідала одне з перших місць у Російській імперії. За переписом 1897 р., тут проживало близько 3,1 млн чоловік [10, 98]. За національним складом населення губернії в кінці XIX – на початку XX ст. було досить різноманітним. Однак корінне населення становили українці – близько 80 %. Різного роду поселень у губернії нараховувалось 7207, з яких 17 міст і 120 містечок, а решту становили села і хутори [10, 98].

На кінець XIX – на початку XX ст. Подільська губернія становила переважно аграрний район. Однак від багатьох інших, суто сільськогосподарських зон, звідки вивозилася лише сировина, він відрізнявся добре розвинутою переробною промисловістю. Інші галузі промисловості розвинені були значно слабше.

Переважну частину населення Подільської губернії складали селяни. Їхнє становище визначалося насамперед безземеллям і малоземеллям. Ніде в імперії не було такого великого контрасту між поміщицькими землеволодіннями і селянськими наділами. Для Подільської губернії характерним було велике дворянське землеволодіння. Певна кількість землі на Поділлі належала також купцям, міщанам та священникам.

В середньому на одне селянське господарство на Поділлі припадало 3,8 дес. землі. Мізерність цієї площі стає особливо очевидною, коли звернутися до загально визнаного положення про те, що 8 десятин землі на двір, а таких дворів було більше половини в Європейській частині Росії, зовсім недостатньо для утримання сім'ї. Середній розмір землі приватного власника становив у губернії 192,8 дес., тобто був у 50 разів більше надільного. Середнє особисте землеволодіння в губернії було в півтора рази більше середньоімперського, а середнє надільне – втриє менше середньо надільного імперського. Таким чином, Поділлі побито рекорд із малоземелля – жодна із губерній колишньої царської Росії не знали такої парцеляції надільної землі [1, 60].

Саме селянство в кінці XIX – на початку XX ст. в Подільській губернії було далеко неоднорідним.

Процес капіталізації сільського господарства, а, отже, класового розшарування на селі набрав значного розмаху. При цьому потрібно мати на увазі, що селяни Поділля були в основному подвірниками, а не общинниками. Згідно статистики землеволодіння 1905 р., у Подільській губернії існували 99,6 % подвірних та лише 0,4 % общинних селянських господарств. Фактично це означало, що більшість селян була психологічно підготовлена до закріплення у власність своєї землі: за роки реформи цей процес охопив 78,9 % селянських господарств Поділля. Це притому, що переважаючим типом селянського господарства на Поділлі було малоземельне – 78,6 % [11, 117]. Це позначилося на результатах реформи у Подільській губернії. Більшість з них купувала або орендувала землю й все необхідне для ведення господарства за допомогою кредитних установ, перш за все селянського поземельного банку.

Так, на Поділлі розпочався „рух землі” – заміна одного чи багатьох власників іншими. Питання продажу і оренди землі вирішувалося не просто. Для цього необхідний був дозвіл високих державних інстанцій. Повітові власті ставили питання перед Подільським губернатором, в його канцелярії заява розглядалася, одержувала позитивне чи негативне рішення і в першому випадку відправлялася на затвердження генерал-губернатору Південно-Західного краю у м. Київ. Тільки з дозволу цієї найвищої інстанції можна було укласти угоду про продаж або оренду землі. Існували певні пільги (для осіб російської національності – „істинно православних”) та негативізм (для поляків, євреїв, політично неблагонадійних та осіб інших вірувань). На пільгових умовах (без дотримання черги, що іноді відбирала кілька місяців) одержала свідоцтво на право купівлі землі від генерал-губернатора Південно-Західного краю дружина колежського радника Катерина Клименко. Вона придбала у Лeticівському повіті 300 дес. землі. Одержали дозвіл на купівлю поміщицької землі жителі с. Шершні Вінницького повіту. Про бажання селян Гайсинського повіту придбати землю у 1908 р. довідуємося з матеріалів Гайсинської землевпорядкової комісії. За свідченням документів Подільського відділення селянського поземельного банку, в 1905–1911 рр. у губернії продано поміщиками 463 мастків, 90238 дес. землі [1, 62].

У процесі проведення аграрної реформи в губернії розгорнулася купівля – продаж землі за участю Селянського поземельного банку. В 1907–1915 рр. селянство Подільської губернії купило в банку та за його участю більше 120 тис. дес. землі, що склало 28,2 % всіх куплених земель на Правобережній Україні. За даними звіту селянського земельного банку, в 1908–1911 рр. на Поділлі у складі покупців було тільки 15 % безземельних селян, які закріпили надільну землю у приватну власність. Незаможне селянство, яке не мало реліквію та худоби, продавало її за низькими цінами переважно заможним односельчанам. До 1 липня 1913 р. у Подільській губернії продали землю 23152 господарі, що складало 23 % від загальної кількості селянських господарств [6, 54].

„Рух землі” не міг обійтися без кредитних установ. Звичайно, головну роль на Поділлі, як і в усій Росії, для заможних селян відіграв Селянський поземельний банк і його численні філії. Особливо важливе значення для продажу і оренди землі мали кредитні установи, які за часи реформи П. Столипіна набували все більшого розвитку на Поділлі. Ще у 80 рр. XIX ст. утворилося Літинське ошадно-позичкове

товариство. У 1904 р. у м. Жмеринка почало функціонувати „Товариство взаємного кредиту”. Кілька значних кредитних установ працювало у м. Вінниці. У 1907 р. утворилося „Вінницьке купецьке товариство” та „Вінницьке товариство взаємного кредиту”, в 1912 р. – „Вінницьке землевласницьке товариство взаємного кредиту”. В 1906 році в Подільській губернії було 168 волосних і сільських невеликих банків, 12 кредитних товариств і 3 міських ссудо-зберігальних товариства [1, 63]. Активний розвиток капіталістичних відносин викликав появу багатьох нових таких закладів. Ось лише один із фактів. Газета „Подоліє” за 18 січня 1907 р. повідомляла: „На основі спеціально затвердженого Міністром фінансів Статуту 19 жовтня 1906 р. створюється кредитне товариство в с. Суровці Могилів-Подільського повіту. Основний капітал обсягом 2000 крб як позичку надав Держбанк за умови її повернення протягом 18 років. При цьому банк залишає за собою право негайного повернення йому цієї суми, якщо вбачатиме, що діяльність товариства не отримує належного розвитку або не відповідає вимогам закону і Статуту” [5, 37]. У 1912 р. на Поділлі було вже більше 150 великих кредитних установ [1, 63].

У здійсненні завдань століпінської політики на селі помітну роль для навчання „нових поміщиків” відігравали агрономічні організації. В одному із циркулярів Міністра внутрішніх справ за 1909 р. губернаторам вказувалося, що агрономічні починання повинні давати негайні результати. Витрачати ж кошти на заходи, які б давали користь лише в майбутньому, рекомендувалося лише в окремих випадках, пов'язаних із обмеженістю кредитів [3, 166].

За приклад брався досвід кращих сільських господарств Англії, Франції, Німеччини та інших країн. Активний обмін ним йшов і між місцевими поміщиками. Про це, зокрема, свідчить діяльність „Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості”. Ідея об'єднання сил, знань та капіталу серед землевласників Подільської губернії виникла задовго до утворення товариства. Перші установчі збори відбулися у вересні 1898 р., на них обрали членів ради для постійної роботи. Товариство проіснувало до Першої світової війни. Почесним його головою весь час був Г. Чуйков, а головами, що практично керували справами, в різний час обиралися: князь А. Гагарін, граф Д. Гейден, Д. Лихачов, граф О. Тишкевич. Незмінним секретарем товариства був досвідчений агроном Ф. Любанський. Кількість членів у різні часи коливалася від 500 до 700 чоловік [1, 63-64]. Із заснуванням товариства була створена можливість вільного обговорення різних сільськогосподарських питань, а також запозичення кращого закордонного досвіду. Цілком справедливим є твердження деяких істориків та економістів, що Подільська губернія була тими дверима, через які західноєвропейська агрокультура входила в Україну.

Основна діяльність товариства полягала у дослідній справі. У зерновому господарстві – це організація постійних „дослідних полів” (станцій). Було вирішено створити мережу показових полів, здаючи їх в оренду місцевим селянам з умовою обробітку у відповідності з інструкцією. Орендна плата дорівнювала 15 крб з десятини. Розміри показових полів становили від 3,5 до 8 дес. Окрім полів практикували показові ділянки площею до 1 дес. У Подільській губернії площа ділянок на показових хуторах могла становити до 5 дес. У Подільській

губернії у 1912 р. функціонувало 123 поля і 501 ділянка [3, 166].

Позитивного впливу від діяльності сільськогосподарського товариства зазнало традиційне для губернії садівництво, особливо у Вінницькому, Летичівському, Літинському і Брацлавському повітах. У 1909 р. загальна площа садів у губернії становила майже 40 тис. дес. [3, 167].

Однією з важливих форм роботи товариства була організація різних виставок, зокрема, щорічних губернського масштабу в м. Вінниці. Вони допомагали обмінюватися досвідом, регулювати ринок попиту і пропозицій. У 1906 р. товариство брало участь у Міланській виставці (Італія), на якій демонструвало подільські сорти пивоварного ячменю [1, 64]. Без сумніву, Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості принесло велику користь в усіх галузях, якими воно займалося. Особлива роль товариства, звичайно, в забезпеченні продуктивного „руху землі” в Подільській губернії в 1906–1914 рр.

Отже, підводячи підсумки, можемо зазначити, що вплив століпінської аграрної реформи на продаж і оренду землі сприяв подальшій диференціації, процесу становлення найбільш стійких, замкнених господарств та занепаду багатьох малоземельних. Аграрна реформа зробила життєво необхідним перебудову психології селянства в умовах створення одноосібного господарства, орієнтації на власні сили та можливості.

1. Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2000.
2. Вовк Ю. Зміни в соціально-економічному статусі українських селян під впливом революції 1905–1907 рр. і століпінської аграрної реформи // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького, 2002. – Вип. 6.
3. Гайдай Л.І. Використання агрономії в селянських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 1.
4. Десятніков І. Становище українського селянства як передумова поширення найманої праці у сільському господарстві України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького, 2002. – Вип. 5.
5. Кузьмінець Н.П. Проведення століпінської аграрної реформи на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2001.
6. Хоптяр Ю.А. До питання про проведення аграрної реформи в Подільській губернії (1905–1914) // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991.
7. Власюк І.М. Вплив століпінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2000.
8. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А.Століпін та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2002.
9. Гоцуляк В.В. Перспективи історіографії історії здійснення століпінської реформи в Україні // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7.
10. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – С.Пб., 1989. – Т. XXIV.
11. Власюк І.М. Особливості реалізації століпінської аграрної реформи на Правобережній Україні // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – Черкаси, 2001. – Вип. 2.